

אברהם סוכובולסקי: חוקי הקרקעות העות'מאני

א. מבוא

ביום 1 בינואר 1970 ביטל חוקי-המקרקעים החדש של מדינת-ישראל את כל חוקי-הקרקעות העות'מאניים. מבחינת דיני-הקרקעות ומשטר-הקרקעות במדינת-ישראל היה זה מאורע בעל חשיבות היסטורית ומשפטית.

משפט-הקרקעות העות'מאני היה בתוקף בארץ-ישראל מאז כיבושה על-ידי השולטן סלים במחצית הראשונה של המאה ה-16. עד שבאו העות'מאנים לארץ-ישראל שרר בה חוקי-הקרקעות של הממלוכים שבעיקרו דמה מאד למשפט-הקרקעות התורכי-העות'מאני.

למעשה החל משפט-הקרקעות התורכי העות'מאני לחול במזרח התיכון מאז הכיבוש שים הגדולים של המונגולים התורכים. נוטים לראות במשפט-הקרקעות העות'מאני יצור-כלאיים של השיטה המשפטית המוסלמית והשיטה הפיאודלית האירופית, אולם כפי שנראה מן התיאור הנזכר להבא נובעת שיטה זו ממשפט-הקרקעות הקדום ומשטר-הקרקעות הישן של השבטים התורכיים, שהובא למזרח התיכון בדרכו עם הכיבושים הגדולים של התורכים והמונגולים.

ב. התפתחות משטר-הקרקעות העות'מאני

השבטים התורכיים בראשותו של ארטוגול (Ertoghul)—אביו של עות'מאן, מיסד השושלת העות'מאנית—שנדדו באסיה הקטנה קיבלו במאה ה-13 לספה"ג מן השולטן הסלג'וקי של קוניה מרחבים למרעה-קיץ-וחורף, חלף נאמנות צבאית, בהתאם למנהג התורכי הישן¹:

גם ארטוגול בן סולימאן—היחיד מארבעה אחים שקנה לו חשיבות כלשהי לגבי ההיסטוריה העות'מאנית—מופיע עדיין כראש שבט נודדים, שסמוך לאחר-מכן הוא מתגורר עם כמה מאות משפחות באיזור שממזרח לארזורום, אבל אחרי-כן הוא בוחר לתור לו משכן שקט ומכניס יותר במלכות הסלג'וקים הרומיים, שאו שלט עליה עלא אל-דין השני מקוניה, כאשר הזדמנה לו שעת-כושר לעזור לעלא אל-דין העני בשעת-דחק כלשהי, ולסייעו כנגד גייסות מונגוליים אדירי-כוח, נעשה משען ועמוד לשליט זה ונתקבל כשכיר לשירותם של הסלג'וקים. צבא השכירים שלו הנחיל לו את דומאניץ' אַלְמֶן ואת ארמני דאג למושבי-קיץ ואת מישורי סוגוד למשכן-חורף.

אבן-בטוטה, הנוסע הערבי בן המאה ה-14 מטנג'יר, מתאר בספר-מסעותיו את ביקורו במחנה השולטן התורכי מוחמד אוזבק, שחנה ליד העיר אלמאצ'אר שבאסיה הקטנה. השולטן עצמו אינו יושב קבע אלא נודד עם מחנהו ממקום למקום, אף כי יש ערים ומרשבות בתחום-שיפוטו. מחנה השולטן נקרא אורדו (Ordu) וכל המחנה נראה בעיני הנוסע הערבי כעיר-בירה הנמצאת בתנועה מתמדת. השולטן והאורדו שלו נעים ונדים לתור להם מרעה ואינם מתישבים בערים או בכפרים שבמחוץ שיפוטו של השולטן.²

על השולטן אורח'אן, בנו של עות'מאן מיסד השושלת, שבזמנו של אבן-בטוטה נחשב גדול השולטנים התורכיים באסיה הקטנה, אומר בעל-המסעות שאינו נוהג לשהות במקום אחד למעלה מחדש-שימים הוא נעזב יחד עם מחנהו.³ את השולטן של העיר בירגי, מוחמד, בנו של אידין המפורסם, אבי שושלת אידין אגלו (Aydin Oghlu), מצא אבן-בטוטה יושב על ההרים במחנה-קיץ (יאילאק—Yaylak).⁴ אבן-בטוטה מספר גם כי השולטן מוחמד היה נרגז מאד משום שבנו סולימאן בגד בו, נטשו וברח אל חותנו אורח'אן, השולטן של מנטש. כתוצאה מהפרות הנאמנות הצבאית, שחלה על בני השולטן אשר קיבלו ממנו אחוזות, הפסיד סולימאן את אחוזתו.⁵ השולטן אורח'אן בן עות'מאן, אשר אבן-בטוטה מספר לנו על יצר-הנדודים שלו, החזיק חיל-פרשים גדול וחילק קרקעות בין אנשיו. בימיו התפתח מאד חיל הסיפאיהם. את הענקת הקרקע חלף שירות צבאי החלו לכנות בשם הערבי אקטאע או מוקאטעה, ושם זה אפשר למצוא גם כיום בקושאנים של אדמות "מירי"—ובייחוד בקשר לאחוזות "ח'אץ הומאין", כפי שיוסבר בהמשך הדברים. הקרקעות שנמסרו לפרשים הסיפאיהם היו פטורות ממס כי הללו גבו את כל ההכנסות הנובעות מהן. קרקעות אלו נקראו גם מוסלמיאת (Musallamiyat), חפשויות ממסים, "מסורות" לידי הסיפאיהם.⁶ השם אקטאע, או מוקאטעה, שניתן לשיטת ההפקדים בתקופה המוסלמית, היה מקובל בכל הממלכות בהן שלטו שליטים ממוצא תורכי, כולל הממלכה העות'מאנית, הממלוכית הפרסית.⁷

השימוש במונחים אקטאע ומוסלמיה מופיע בפירמאנים הפרסיים מן התקופה הצפונית. פירמאן של השאה תחמאספ (Tahmasp), הדן בסויגורגאל על אדמות באזארבייג'אן לזכותו של אדם בשם ח'לפה דרוויש מוחמד, קורא לקרקע "Muaf"⁸ u Musallam Ast (משוחררת וחפשיה ממסים). יש לציין כי בפירמאן הפרסי לא הוענקה הקרקע במקרה זה בעד שירות צבאי אלא בעבור החייאת קרקע מתה. גם מבחינה זו דומה היה אפוא המצב בממלכה הפרסית והעות'מאנית. בממלכה הפרסית היה קיים המוסד של זכיייה ב"תצרוף" של קרקע מתה בעבור החייאתה.⁹

שיטת ההפקדים, הענקת הקרקעות לפרשים הסיפאיהם, התפתחה במיוחד בימי השולטן העות'מאני מוראד הראשון (1389—1352) וזכתה להסדר מקיף. האחוזות שנמסרו לסיפאיהם נתחלקו לאחוזות גדולות וקטנות ועברו בירושה לזכרים במשפחה. אם לא היו יורשים לסיפאיה המתה, היתה קרקע ההפקד חוזרת לממלכה וזו היתה חוזרת ומעניקתה לסיפאיה אחר. הסיפאיהם היו מקבלים את הזכות לגבות את כל המסים מהאחוזות שנמסרו להם, ולשם כך מינו אנשים מיוחדים שנקראו עמיל או מולתום או מוחצל. מכאן גם באו ביטויים אלה לחוקי-הקרקעות העות'מאני. כבר בימי ניזאם אל-מולף, וירי של השולטן הסלג'וקי הידוע אלף ארסלאן, במאה ה-11, הונהג אצל הסלג'וקים שגביית המסים במחוזות הצבאיים נמסרת לידי הסיפאיהם. כאמור, התבססה אצל התורכיים בתחילה שיטת ההפקדים במסירת שדות-מרעה לידי ה"הורדות" של הפרשים; ולאחר-מכן, משחצליחו התורכיים לכבוש הרבה

ארצות-תרבות וערים מפותחות. בייחוד בטרנס-אוקסאניה, החלו לחלק ללוחמים מחוזות לשם ניצולם—חלף משכורת צבאית.

לדברי ההיסטוריון הפרסי עמאד אד-דין אל-אצפהאני, שכתב ספר על תולדותיה של ממלכת הסלג'וקים, נהוג היה עד ימי אלף ארסלאן ובנו מליכ שאה שלא לחלק את הקרקעות המעובדות בין החיילים. והנה. בימי שני השולטנים הסלג'וקים האלה, ובייחוד בימי מליכ שאה, הסדיר ניזאם אל-מולכ את ענייני השלטון והמשטר בפרס ובכל הממלכה הסלג'וקית. ניזאם אל-מולכ הוא שהשליט במאה ה-11, לדברי ההיסטוריון עמאד אל-דין, את השיטה של חלוקת הקרקעות המעובדות כהפקדים בין הסיפאהים כדי שיהנו מהן ויגבּו את המסים ואת היכול מיושביהן. המקרקעים הפכו חלק משלל-המלחמה והמשפורת של אנשי-הצבא, ומכאן השמות הפרסיים זעאמה (שלל מלחמה) ותימאר (פנסיה לאנשי-צבא).¹⁰ ניזאם אל-מולכ השתמש אפוא בשיטה התורכית הישנה והחיל אותה גם על האדמות הפוריות המיושבות. הוא חשב שאם יימסרו המקרקעים המעובדים בידי אנשי-הצבא ישגיחו הללו עליהם, יטפחום ויפריחום. ואמנם אומר ההיסטוריון אל-בונדרי כי השיטה הצליחה ועם מסירת המקרקעים לידי אנשי-הצבא באו ימי פריחה לקרקעות הממלכה הפרסית.¹¹

את השיטה של ניזאם אל-מולכ למדו העות'מאנים מן הסלג'וקים; בתחילה היו העות'מאנים ואסאלים של השולטן הסלג'וקי שבקוניה. כבר הזכרנו את התפתחות השיטה בימי אורח'אן ובימי מוראד הראשון. פיירמאן מימי סולימאן המפואר מיוני 1559 פונה אל ה"ביילרביג" (Beylerbey) של פלך דמשק בקשר לתפיסתו של הנסיך ביאזיד שמרד באביו. סולימאן מבטיח הפקדי-קרקע למי שיתפוס את בנו הבוגד; מי שיביא את ביאזיד וישבהו יקבל את המענק הבא:

(א) אם הוא סנג'אקבג, הרי יהיה לביילרביג.

(ב) אם הוא בעל זעאמה, ייעשה סנג'אקבג.

(ג) אם הוא בעל תימאר, יהיה לבעל זעאמה.

(ד) אם הוא "רעיה" (איכר פשוט), ישוחרר ממסים.¹²

ההפקדים הצבאיים התחלקו אפוא בהתאם לדרגת ההכנסות בעת ההענקה. ההפקדים הגדולים ביותר היו הזעאמה, שהכניסו למחזיקים מעשרים-אלף עד מאה-אלף אקצ'ה לשנה;¹³ אחריהם באו אחוזות התימאר הכבדות ("אגיר תימארל"), שהכניסו כנראה מאלפים עד ששת-אלפים אקצ'ה לשנה.¹⁴

פיירמאן מחדש ספטמבר 1568 מראה כיצד הסתאבה שיטת ההפקדים הצבאיים בממלכה העות'מאנית. הפירמאן מופנה אל ה"אלאיבג"¹⁵ של דמשק, שהיה ממונה על ההפקדים הצבאיים בסנג'אק של דמשק. בפיירמאן מסופר כיצד קיבל הממונה על ההפקדים צו מלכותי לגייס חיילים למלחמה בתימן; והאלאיבג, תחת לגייס את בעלי ההפקדים ואנשי-חסותם לצבא, לקח מהם כסף ושיחרר אותם משירות צבאי. דמי השיחרור, שהיו מעין שוחד, נקראו Bedel Akchasj, והיו תשלום בלתי-חוקי. השולטן מצווה על ה"בג" להחזיר את הכספים שגבה שלא-כדין אצל הסיפאהים בעלי התימאר

הזעאמה.¹⁶

פירמאנים מינואר 1583 ומאפריל 1579, שהופנו על-ידי השולטן מוראד השלישי אל הביילרביג של דמשק, עוסקים בגיוס סיפאהים למלחמות שניהל השולטן עם הפרסים. בפירמאן משנת 1583 מאיים השולטן על הביילרביג כי יפטרנה ויענישו אם לא יעמיד לרשות הווזיר פרחאד-פחה, מפקד החזית המזרחית, את כל הסיפאהים בפלך שלו לצרכי מסע-המלחמה.¹⁷ נראה שגם במקרה זה קיבל הבג שוחד מבעלי ההפקדים הצבאיים והם ניסו להשתמט משירות צבאי. בפירמאן משנת 1579 מצווה השולטן על הבגים של הסנג'אקים האסיאתיים של הממלכה העות'מאנית (Anadolu) לגייס את הסיפאהים למלחמה בפרס. הפירמאן קובע כיצד לחלק את בעלי ההפקדים בקשר לתפקידים המוטלים עליהם. ביחס לסנג'אק של עזה, בו היו בעת ההיא שבעה בעלי זעאמה ומאה-רוחמישה או מאה-ושמונה בעלי תימאר,¹⁸ מצווה השולטן על הסנג'אק-בג להשאיר מחצית מהם במקומם על-מנת לשמור על המחוז ואילו השאר חייבים לצאת יחד עם הסנג'אק-בג לחזית הפרסית. ביחס לסנג'אק שכם, בו היו שבעה בעלי זעאמה וארבעים-ושבע בעלי תימאר,¹⁹ יישארו 15 בעלי תימאר במחוז לשמירה והשאר ייכלו לחזית; ובאשר לסנג'אק ירושלים, שבו תשעה בעלי זעאמה ו-161 בעלי תימאר,²⁰ יישארו עשרה בעלי תימאר במחוז והשאר ייצאו לחזית.²¹

פירמאן משנת 1614, מימי השולטן אחמד הראשון בן מוחמד השלישי, קובע כי על בעלי הזעאמה והתימאר בסנג'אק ירושלים להוסיף ולהגן על עולי הרגל למכה הנוסעים מירושלים ומחברון וחוזרים אליהן וכן להגן על עולי-הרגל לקברו של הנביא משה בחגיגות "נבי מוסא". בזכות שירותם זה פטורים הסיפאהים הלו מתפ-קידים צבאיים אחרים.²²

כפי שכבר ראינו, גם הממונה על המחוז עצמו היה למעשה בעל הפקד צבאי. המחוז היה נמסר לסנג'אק-בג והפלך (Eyalet) נמסר לביילרביג חלף שירותם ונאמנותם לשולטן. הבגים היו חייבים לכלכל את כל המינהל של המחוז או הפלך בכספים שנבעו מן המסים וההכנסות של אותו פלך. ההפקדים של בעלי המשרות הגבוהות נקראו "ח'אץ", כלומר הפקד מיוחד; בעוד שהפקדי הזעאמה והתימאר עברו בירושה לזכרים, לא עברו הפקדי החאץ ליורשים אלא עברו מנושא-משרה אחד למשנהו על-פי מינוי.²³ השולטן נהג להשאיר גם לעצמו אחוזות-קרקה גדולות שנקראו "ח'אץ הזמאין" או "ח'אץ ח'אקאני", כלומר אחוזות מיוחדות לקיסר. אחוזות אלו היו נמסרות לעמיל, סוכן לגביית מסים, שהיה משלם תשלום שנתי קבוע ותמורת זאת זכאי היה לנצל את האחווה. השיטה נקראה "מוקאטעה", ועד היום רשומים בקושאנים שטחים רבים כ"מירי מוקאטעה"—שריד לשיטה שנהגה במאות הט"ז והי"ו. לימים נהגו השולטנים להחכיר את האחווה לגובי-המסים, המולתום או המוחצל, שלאחר מותם היתה עוברת ליורשיהם. שיטה זו נקראה מאליקאנה (malikane). בסביבות יפו, לוד ועזה היו אחוזות מאליקאנה שנמסרו לגובי-מסים בירושה.²⁴ שיטת המאליקאנה היתה נהוגה גם במצרים, שם סירבו השולטנים למסור את הקרקעות לבעלי הפקדים צבאיים, וזאם משום שחפצו לנצל לתועלתם את היבול החקלאי הגדול של מצרים.²⁵

אולייה צ'לבי (Chelebi), הנוסע התורכי בן המאה ה־17, בספרו Seyahetnamesi²⁶, מתאר את עוזה תחילה כאחוזת הפקד צבאי ולאחר־מכן כאחוזת מאליכאנה שנמסרה למולתזם ולמוחצל במורשה. עם התפוררות שיטת ההפקדים הצבאיים החלו אפוא השולטנים להפוך את אחוזות הממלכה להפקדים שנמסרו לגובי־מסים, שחכרו את האחוזו חלף תשלום קבוע.²⁷

בתקופת־הזוהר של הממלכה העות'מאנית נהגו גם הסיפאהים להשתתף בתהלוכות חגיגיות באיסטנבול הבירה כשהם מקושטים בעדי־עדיים, וזאת נוסף על התפקידים המלחמתיים שמילאו.²⁸

שיטת ההפקדים הצבאיים היא שגררה אחריה את שיטת רישום המקרקעים בממלכה הפרסית, העות'מאנית והממלוכית. כשהיו יוצרים הפקד צריך היה לרשום את מקבל המתנה בספרים מיוחדים על־מנת לקבוע את תיאור הקרקע שניתנה בהפקד. מצד שני, היה בעל ההפקד עצמו מעניק חלקים באחוזתו לאיכרים ולמחזיקים אחרים, שמהם היה גובה את החלק ביבול על־מנת לקיים את עצמו ואת החיילים הנוהגים אחריו. הפירמאן של השאה תאחמאספ לטובת ח'ליפה דרוויש מוחמד ביחס לאדמות באזורביגיאן, שאותו כבר הזכרנו למעלה, קובע כי יש לרשום את הסויורגאל הזה כך:

"Rakm in atiyara dar dafatar khulud muthbat u marqum kardanida az shayah taghyir u tabdil mahrus danand".²⁹

ה"דפתר־ח'ולוד" היו רישומי־קרקעות שמורים היטב, שנהגו בממלכה הפרסית הצפ־וית, בדומה לספרים של ה"דפתר ח'אקאני" שהונהגו אצל סולימאן המפואר. מעניין להשוות את הדמיון בין נוסח הפירמאן של השאה תאחמאספ עם הנוסח של סעיף 1737 במג'לה, הדן ב"דפתר ח'אקאני".

גם בעלי ההפקדים הנהיגו שיטה משלהם לרישום קרקעות. הם היו מחלקים את המקר־קעים בין בני־חסותם על־מנת לגבות מהם מסים וחלק מן היבול. כשהעניקו הסיפאהים את הקרקע למחזיק פלוני נהגו לגבות ממנו תחילה סכום חד־פעמי, כעין דמי־מפתח, בעד הזכות להתחזק בקרקע.

התשלום שנקבע על־ידי בעלי ההפקדים חלף הענקת החזקה בקרקע היה נקרא בתורכית טאפו (tapu). בעלי ההפקדים נהגו גם להעניק למקבל־החזקה תעודה המעידה על זכות חזקתו, ולפיכך כינו בתורכית־עות'מאנית אף את תעודות־הקנין בשם טאפו והמשרד בו נרשמים תעודות־קנין נקרא טאבו עד היום.³⁰ סעיף 3 בחוק־הקרקעות העות'מאני מכנה את התשלום שלאחר חיקוקו של החוק שולם לפקיד־הממלכה בעד החזקה בקרקע בשם מועג'לה, כלומר תשלום מואץ הניתן מראש בעד הרשות להחזיק בקרקע. תשלום המועג'לה בא על מקום תשלום הטאפו שניתן לבעלי ההפקדים בעבר. את המועג'לה נהגו גם לכנות "טאפו מתל", כלומר תשלום בדומה לתשלום הטאפו שהיה קיים פעם.³¹

מקורה של אגרת־ההעברה המשולמת בקשר להעברת־קרקע הוא למעשה בתשלומים

שנהגו לשלם לבעלי ההפקדים בעת קבלת הזכות להחזיק במקרקעים. הסיפאיהם מילאו אפוא תפקיד נכבד בהתפתחותו של רישום-הקרקות, ולפיכך חוזר המחוקק העות'מאני ומזכיר אותם שוב ושוב בקשר לכך.³² השיטה של חלוקת ההפקדים היתה נהוגה גם במצרים בתקופה הממלוכית והיא שהיתה יסוד לרישום הקרקעות אף במצרים:³³

"בימי הממלוכים התפתחו ניצילן וניהולן של אדמות השולטן הממלוכי משיטה של הפקדה ב'אימאנת' לשיטה של אלתיואם בראשית המאה ה-14/8 ולבסוף, במאה-החמישים השנים האחרונות לשלטון הממלוכי, לשיטה בה שרר הטימאר. זו שהיתה השיטה המושלת בכיפה בעת הכיבוש העות'מאני. הטימאר, שבשימוש הממלוכי הוסב עליו המונח הכללי יותר אקטאע, הוחזק על-פי שטר-קנין (מנשור). שאותו קיבלו מן השולטן קציני-צבא ראשיים על שטחים נרחבים, והם חילקום לאחוזות קטנות יותר שאותן נתנו לעושי-דברם במידרג הצבאי הממלוכי".

הכוחות הממלוכיים נחלקו לשלושה סוגים, והחשובים בהם נקראו הממלוכים השול-טניים (אל קמאליכ אל-יסולטאניה) ולהם היו ההפקדים הפיאודליים הגדולים ביותר במצרים:

"הממלוכים המלכותיים היו עמיד'השדרה והעילית של החברה הצבאית. הם קיבלו אימון ממדרגה ראשונה, ובתקופת בחרי (1382/748-1250/648) מנו לאיפחות מ-10,000 חיל; בתקופה הצ'רקסית (1516/922-1382/784) מעולם לא עלו על מספר זה, ובדרך-כלל מנו הרבה פחות מכך. בקרבות הגדולים שניהלה השולטנות הממלוכית היו הממלוכים המלכיתיים נושאים בעיקרו של נטל הלחימה, והם היו הכוח העיקרי בכל מסעי-הצבא החשיריים. לדבריו של אל-קלקשנדי, 'הממלוכים המלכותיים הם החלק החשוב והמכובד ביותר בצבא, הקרובים ביותר אל השולטן, ובעלי האחוזות הגדולות ביותר, ומתוכם מתקנים האמירים בדרגות שונות'.³⁴

כאשר כבש השולטן העות'מאני סלים הראשון בשנת 1517 את ממלכת הממלוכים הטיל על המושל הראשון של מצרים, ח'יר בג, לערוך סקר של אדמות מצרים ורי-שומים של מחוזיקי הקרקעות ובעלי ההפקדים. אותה עת היה קיים רישום מדויק של מחוזיקי הקרקעות שערכו הממלוכים לצרכי מסים, אולם הפקידים הממלוכים ססיברו לשתף פעולה עם השלטון העות'מאני העלימו את הרישומים.³⁵ אבן-איאס, ההיסטוריון המצרי המפורסם בן המאה ה-16, מספר על הסקר שערכו העות'מאנים לצורך רישום אדמות מצרים ומתאר סקר זה של גובי-המסים מטעם הממלכה התורכית כפעולה שלווה מעשי-אכזריות אין-קץ. גובי-המסים העות'מאנים אסרו את האיכרים בשלשלות-ברזל, היכו אותם והטילו על כל חלקת-אדמה מסים והיטלים כפי ראות-עינם. החקלאים הנפחדים נמלטו מן האדמות ומהכפרים וכל משתתפי הסקר גרפו רווחים שמנים.³⁶

בימי שלטונו של אחמד-פחה, הוואלי השני של מצרים, הסכימו הפקידים המצריים לגלות את גנזכי השליטים הממלוכים, ובכך הוקלה גביית המסים, כי רישומי השולטנים הממלוכים ביחס להפקדים של אדמות מצרים היו מדויקים.³⁷ העות'מאנים השלימו את הרישום רק בשנת 1608, בימי השולטן אחמד הראשון, ואז אסרו את השי-מוש ברישומים הממלוכיים.³⁸ רישומי-הקרקות של הקיסרות הממלוכית נשמרו

במשרד־האוצר שהיה מפקח על כל העניינים הפיננסיים של הממלכה ונקרא "דיוואן אל־נט'ר" (diwan an-nazar). את ההפקדים או הצווים של השולטנים בקשר למקרקעים היו רגילים לרשום בדיוואן אל־נט'ר, כפי שנובע מצו מלכותי בנוגע לזכויות הנזירים הנוצרים במנזר סנטה־קתרינה שעל הר־סיני משנת 1199, שניתן על־ידי השולטן האיובי אל־אפדל, הקובע שהצו יירשם כך: "ליונסח' פי דיוואן אל־נט'ר אל ח'אץ אל־מצרי אל־מעמור אן שא אלה".³⁹

משרד־הפיקוח (דיוואן אל־נט'ר) המצרי, שהיה למעשה המשרד שעסק בענייני כס־פים בממלכה האיובית והממלוכית שבאה אחריה, אסף את רישומי הקרקעות. ביחס לתקופה הממלוכית די אם נפנה לצו שהוציא השולטן הממלוכי בייברס הראשון במאה ה־13. גם צו זה נוגע לזכויות הנזירים הנוצריים על הר־סיני, וגם ביחס אליו נאמר שהופקד בדיוואן אל־נט'ר.⁴⁰

ג. שיטת המיסוי באמצעות בעלי הפקדים צבאיים ומוכסים

במצרים סירבו העות'מאנים לחדש את שיטת ההפקדים הצבאיים של הממלוכים. היבול הרב שנתנה אדמת מצרים הפוריה, והתפוררות שיטת ההפקדים הצבאיים בחלקים אחרים של הממלכה העות'מאנית, גרמו לעות'מאנים שימסרו את המקרקעים לפקידים שהעבירו לשלטון המרכזי את המסים, חלף תשלום קבוע שקיבלו מן האוצר המצרי. גובי־מסים אלה נקראו במצרים "אמין", נאמני הממלכה. אוליה צ'לבי כותב בספר־המסעות שלו, שאותו כבר הזכרנו, כי "אין במצרים זעאמה או תימאר משום שבעת עריכת הקדסטר במצרים רשמו את כל הכפרים באוצר־הממלכה ואין שומעים שם על בעלי תימאר או זעאמה או אלאיבג או צ'ריבאשי (cheribashi)—ראש כוח צבאי".⁴¹

אולם במאה ה־17 נחלשה במצרים השפעת השלטון המרכזי והקסטות הצבאיות הש־תלטו על הממלכה. "השער העליון" היה נאלץ למסור את גביית המסים לידי מולת־זמים ומוחצלים, ברובם אנשי־צבא. המסירה של גביית המס לידי המוחצל והמולתום היתה שונה מן המסירה לידי האמין. הראשונים, בניגוד לאמין, לא קיבלו תשלום קבוע ושילשלו את כל המסים לכיסם, ולאוצר המלכות נתנו סכום שנקבע בינם לבין השלטון המרכזי. וכך אומר שו (Shaw) על שינוי השיטה של ההפקדים במצרים:⁴²

"העברת השליטה על המוקאטעאת מן האמינים מקבלי המשכורת בשירותו של משרד־האיצר אל אנשי האלתזאם שבצבא הפגינה וחזיקה את עלייתו של המידרג הממלוכי למעמד של שליטה במצריב העות'מאנית. בסוף הרבע הראשון למאה ה־11/17 היה האלתזאם זאם הצורה המכרעת של הפקעת המוקאטעאת של הרכוש הכפרי וכמעט בכל האלתזאמים האלה החזיקו היילים וקצינים".

ואילו את היהסים בין המולתום ואוצר־המלכות מתאר שו בזו הלשון:⁴³

"אם לא מילא המולתום את התחייבויותיו לדאוג לעיבוד האדמה ולשלם את המסים הנד־רשים ממנו לאוצר, אפשר היה לתפוס בו, לענותו ולשימו במאסר, ואת האלתזאם שלו וכל שאר קנייניו אפשר היה להעביר לרשות האוצר ולמכרם. אם התפטר אי מת היו מעקלים את האלתזאם שלו, וגם את שאר קנייניו, אם היה חייב חוב לאוצר. ובלי הבדל

מה היו המסיבות שבהן נתפסו נכסיו ונמכרו, לאחר שנפרע חובו לאוצר בשלמותו מן התקבולים, הועברה היתרה לא לאוצר גם לא ליורשיו של הנפטר אלא לאוצרו הפרטי של השולטן בקושטא".

הזכות לרכוש אלתזאם במקום פלוני היתה נמכרת במכירה פומבית למרבה במחיר, והסכום ששילם המולתזום כ"דמי-מפתח" בעד הזכות במקום פלוני נקרא "בדל אלתזאם". סכום זה היה חלק מן ההכנסות הפרטיות של השולטן ולא נכנס לקופת המדינה.⁴¹

בממלכה העות'מאנית היו אפוא שני סוגים של גוביי-מסים: היה מולתזמים או מוחצ-לים, שמונו על-ידי בעלי ההפקדים הצבאיים ושכרו מהם את הזכות לגבות מסים מן המעבדים את אחוזות הזעאמה או התימאר, והיו גוביי-מסים, שקיבלו הפקד מאוצר הממלכה ולא היו כפופים לבעלי הפקד צבאי. מסעיף 10 להוראות בדבר תעודות-טאבו משנת 1276 (1859 לספה"נ) יוצא כי שיטת הסיפאהים, המולתזום והמוחצל התקיימה עד לתנוימאת של שנת 1263 (1846). משנת 1846 ביטלו את שיטת הסיפאהים כליל, ואילו ההפקדים של גוביי-המסים והמוכסים הוסיפו להתקיים עד שנת 1858 לספה"נ, משכוננס חוק-הקרקות העות'מאני לתקפו.⁴⁵

כפי שאמרנו, היו הסיפאהים וגוביי-המסים יוצריה של שיטת רישום-הקרקות העות'מאנית משום שהרישומים הראשונים של הקרקעות נשמרו לצרכי גביית המס. הידיעות שסיפקו גוביי-המסים יצרה את הקדסטר העות'מאני. מתוך פירמאן מחודש אוגוסט 1564 ביחס לעיר צפת ברור כי עיר זו היתה רשומה בדפתר-ח'אקאני הממלכתי שבקושטא, שחובר מתוך הרישומים של גוביי-המסים. הפירמאן עוסק בתלונה של תושבי צפת המוסלמים על שגובים מהם מס-בתים מיוחד שלא-כדין. השולטן מצווה על פקיד-האוצר לבדוק את הרישומים של שכונות צפת בדפתר-ח'אקאני ולהשוותם עם מצב הזכויות כפי שהוא למעשה.⁴⁶ באשר לקרקעות מולפ, הרי רישומן התנהל על-ידי בתי-הדין הרעעיים וכאן חל החוק המוסלמי.⁴⁷

בעוד ששיטת ההפקדים עזרה לגיבוש השיטה של רישום-קרקות בממלכה העות'מאנית, הרי תוצאותיה הכלכליות היו חמורות ביותר. גוביי-המסים של הסיפאהים היו מטילים שרירותית תשלומי-חובה על מחזיקי הקרקעות. פירמאן פרסי פירט כחמישה-עשר מיני מסים שהטיל העמיל על תושבי המחוז הנתון לפיקוחו. גם בממלכה העות'מאנית המציאו גוביי-המס מסים שונים שנקראו "תפאליף עורפיה". הוטלו מסים על הארובות שבבתים, והיטל כזה נקרא "מס-עשן" (הרווקים אף הם חויבו בתשלום מיוחד), והיו גם מסים שהוטלו על הבאים בבריית-הנישואים שבלי לשלם לא היה החתן יכול לבקר אצל הכלה. הם גם נטלו כרצונם מן היכול. גוביי-המסים לא התחשבו בבצורת, רעב או מלחמה, והיו עורכים ממש מסעות-מלחמה לשם גביית המס התושבים היו נמלטים כל עוד נפשם בם.⁴⁸ הסעיפים 72 ו-130 בחוק-הקרקות העות'מאני הם הד לאותה תקופה בה נאלצו תושבים לעזוב את אדמותיהם מחמת המציק. בפירמאן מנובמבר 1565 מצווה הביילרבג של דמשק להורות לגוביי-המסים שלא להעסיק שומרונים—לגירסת הפירמאן, הריהם נמנים על היהודים—משום

שהללו מתאכזרים במיוחד ומציקים ללא גבול לתושבים המוסלמים, וגובים את המסים בתחבולות ואמצעי־רמייה.⁴⁹ לאחר ביטול שיטת ההפקדים ביטלו השלטונות העות'מאניים את המסים השונים שהטילו הסיפאהים וגובי־המסים על המקרקעים והטילו במקומם את מס ה"ורקו" (vergi) לטובת המדינה. בשנת 1303 למנין ההיג'רה (1886 לספה"ג) יצא חוק המאחד את כל חוקי הוורקו השונים ושמו Vergisi Nizamnamesi.⁵⁰ כידוע, בתקופת המנדט הבריטי ובימי מדינת־ישראל הוחלף הוורקו במס־רכוש. מקורו של מס־הרכוש בארץ הוא אפוא במס־המקרקעים שהטילו גובי־המסים בעלי ההפקדים מן התקופה העות'מאנית.

שיטת ההפקדים הצבאיים שפיתחו התורכים הזיקה קשה לתושבים ולפיתוחם ועיבודם של המקרקעים בממלכות בהן שלטו. לסיניורים הצבאיים לא היה כל יחס לקרקע, וכל שאיפתם היתה לנצלה ולסחוט מיושביה יבול וכספים עד קצה גבול היכולת. כפי שנראה, היתה זו השיטה של הקסטות והסיניורים הצבאיים ששלטו במזרח במשך הדורות עוד בטרם יופיעו התורכים בארצות כפרס, הודו, סוריה או מצרים. גם באי־ראן הסאסאנית שלפני הכיבוש המוסלמי השתלטו קסטות צבאיות פיאודליות על מקרעי הממלכה והטילו מסים כעולה על רוחן. ידועים הכרגא והטקסא הנזכרים בתלמוד. כאן נביא את דברי הפרופיסור גירשמן בספרו "איראן", המתאר במלים אלו את המצב בממלכה הסאסאנית:⁵¹

"אך אם גם למראית־עין היה המשק הלאומי בכללותו עולה כפורה, הרי מנת־חלקו של האיכר הלך ורע. היחס הנאור אשר זכה לו בתקופה ההלניסטית היה נחלת העבר. הוא היה מדופא. תלוי וחסר־השכלה, מרותק לקרקע, קנין למדינה, לאציל גדול או לבית־מקדש, להוציא מקרים מעטים שבהם שמר על איזו עצמאות תלויה־בשערה, פחות או יותר. ככל שגדל כוחו של בעל־הקרקעות הגדול, הוצרך בעל־האחוזה הקטן לבקש את חסותו מפחד משבר כלכלי והסגת־גבול מצד המדינה. לפי שהיה אחראי לגביית מסים מטעם המדינה, שוב גדל מספר האנשים הנחונים לשליטתו של האיש הגדול. אף כי הקל הדבר על גביית מסים יארנוניות, נעשתה המדינה תלויה באדונים הפיאודליים, ונסיגותיה לשים סייג להשפעתם עלו בתוהו. בסופו של דבר, כה האדיר כוחם של האצילים עד שהיה המלך תלוי בהם מבחינה כספית וצבאית."

נטל המסים בממלכה הסאסאנית האיראנית בעת ההיא כבד היה מנשוא ודמה למצב בממלכה הפרסית התורכמנית כפי שתואר בפירמאנים שהזכרנו למעלה. על נטל המסים אומר הפרופיסור גירשמן:⁵²

"השיטה הפיסקאלית של המדינה היתה נטולת־רחמים. בהיותה את המסורת ההלניסטית, הכבידה על הארץ ועל היחיד בהיטלים שהיו למעלה מכוּח־סבלו של אדם וסחטה את התש־לומים בחזק־יד. גם מס־עקיפים שונים הגבירו עוד יותר הלחץ על העם. כל שלא התש־תייכו למעמד המיוחס נאלצו לעשות כל מיני שירותים. הם היו צריכים לבנות את ארמונות המלכות, לספק חמרים ועבודה מקצועית, להחזיק בתחנות־הדואר, להמציא אכסניה לצבא, ולרעות את עדרי המלוכה. האיכר היה צריך לתת את סוסיו לשירות הדואר, ראש־השיירות את בהמות־המשא שלי, הקרר את עגלתו, והסוואר את סירתו. המדינה קנתה תוצרת במחירים נמוכים מאלה הנהוגים בשוק, וחרף האמצעים שנקטה המלכות לעקור את השחי־תות הרשמית מן השירש היתה זו אוכלת כל חלקה טובה."

המסים שמפרט הפרופיסור גירשמן ביחס לממלכה הפרסית הסאסאנית מתקופת התלמוד דומים מאד למסים שהטילה הממלכה הפרסית המוסלמית בימי השאה עבאס במאה ה-16, כפי שמתואר גם בפירמאן מימי אותו שאה המונה לא-פחות מ-15 סוגי מסים והיטלים שהוטלו על מחזיקי-קרקעות: היטל להחזקת פקידים, היטל להחזקתן של בהמות הפקידים, היטל לשעשוע הפקידים, שירות הובלה בהסעת פקידים, היטל לאספקת בהמות-ההובלה, שירות של רדיפת חיות בעת הציד, מס-גולגולת, תשלום בעד החזקת בית, חיוב לקנות את חלקו של הפיאודל במחיר שרירותי, היטל-חג, היטל לקראת השנה החדשה, מתנות-ייד שרירותיות, ותשלומים בהתקבל בשורות טובות על שלום השליט (בשורות אלו היו, כמובן, בשורות-איוב למשל-המסים). השמות המשונים של מסים אלה נמצאים בפירמאן הפרסי כפי שפורסם על-ידי מרטין באוסף הפירמאנים הפרסיים שלו, הוצאת אוקספורד עמ' 201, 202. המסים הללו מהתקופה הסאסאנית נזכרים בתלמוד פעמים רבות בשמות "טקסא", "כרגא", "אנגריא" (ראה בבלי בבא בתרא, נה א, וכן בבא מציעא עה, א). המלה ח'ראג', המציינת מס-קרקע בלשון חכמי המשפט המוסלמי ובלשון חוקי-הקרקעות העות'מאני (ר' סעיף 2 לחוק בדבר אדמות מולפ ח'ארג'יה), מקורה במלה כרגא מן התקופה הפרסית הסאסאנית.

התאווה לסחוט מסים ממחזיקי-הקרקעות, שפרחה אצל הקסטות הצבאיות במזרח, כה עזה היתה מאז-ומתמיד עד שחכמי הודו העדיפו את צבא האיוב על צבא המדינה משום שצבא המדינה מעיק יותר מן האיוב במסים הכבדים שהוא מטיל:⁵³

"מבין השנים—צבאך שלך וצבא האיוב—צבאך שלך קשה יותר לפי שעריצותו ומסיו כבדים יותר ואי-אפשר להתגונן מפניו. כנגד זאת הרי צבא האיוב, אומרים חכמים, אפשר להילחם בו או להיחלץ ממנו על-ידי מנוסה או קבלת-הדין".

הדעה המעניינת שהביעו חכמי הודו במאה השלישית לפנה"ס היתה שהאיוב אפשר להתפשר עמו או להילחם בו אולם אין כל אפשרות להתפשר או להילחם בגובי-המס. כה גדול היה תאבונם של גובי-המס עד שבימי קאוטאליה היו חכמים מתומכי השלטון שאמרו כי טובה מגיפה מרעב לפי שבעת מגיפה נאלצים גובי-המס להפסיק גבייתם ואילו בעת רעב עדיין זכאים הם לגבות מסים מן הבקר האסור באכילה בהודו.⁵⁴ הרעב, שהיה מכת-מדינה בהודו, לא עצר בגובי-המס, ורק מגיפה עצרה בהם; לכן העדיפו ההמונים את המגיפה על הרעב. בחיבור ההודי הקלאסי ("מאה שבילים לבראמנה") (Shatapatha Brahmana) מתוארת שיטה של גביית המס על-ידי הקסטת הצבאית בוו הלשון:

"כל-אימת שחשקה נפשו של הקשאטריה [איש הקסטת הצבאית], היה קורא לוואישיה [האיכר] ומצוה: 'הבא הנה את מה שאתה מסתיר ממני!' וכך היה מרושש אותו, כל אשר חפץ עשה בו".⁵⁵ נציין כאן כי הודו לא ניצלה מן הכיבוש התורכי והמונגולי, ושיטת ההפקדים הצבאיים היתה נהוגה בה כמו בממלכה העות'מאנית ובפרס. בהודו נהגו לכנות את הפיאודל הצבאי בשם הפרסי זמינדאר.⁵⁶

לשם השוואה, מעניין לקרוא את תיאוריהם של ההיסטוריונים הספרדיים, שאחדים מהם ליוו את קורטס במסע־הכיבוש שלו במקסיקו. כותבי־הזכרונות הספרדיים תיארו בהרחבה את המוכסים או חוכרי־המסים של מונטזומה מלך מקסיקו, שאכזריותם ומעשי־הזוועה שביצעו גררו שבטים רבים לצד הכובש הספרדי והביאו לנפילת הממלכה. שם במקסיקו התגשמה חכמת־החיים של הפילוסופים ההודים, שהעדיפו את צבא האויב על שרי־המסים של הממלכה. חוכרי־המסים המקסיקאים נקראו Calpixques או בספרדית Recaudadores.

סלוואדור דה־מאדאריאגה, ההיסטוריון הספרדי הידוע, שקיבץ את תיאוריהם של כותבי־הזכרונות ממסעו של קורטס במקסיקו, מספר איך היו חוכרי־המסים האלה טוחטים, אונסים, הורגים ועושים כעולה על רוחם ברכושם וגופם של הנתינים.⁵⁷ והנה תיאור הפגישה הראשונה בין גובי־המסים לבין הספרדים:

"Mientras el capitán y sin duda también sus compañeros cavilaban así sobre la situación, vieron a los cinco calpixques desfilar ante sus ojos, llenos de orgullo y arrogancia, indiferentes a la presencia de los extranjeros, revestidos de ricas mantas bordadas, con bragueros de lo mismo, el cabello lucio atado en la coronilla, oliendo rosas, aireándose con mosqueadores de pluma que movían sus criados, cada uno con un bordón como garabato en la mano, y companados de numeroso séquito. Con esta altiva prestancia, los calpixques mejicanos se dirigieron a su morada, disfrutando del banquete que los aterrados tomonaques les habían aderezado; helco lo cual, convocaron al Cacique Gordo, que compareció ante ellos con los ojos todavía húmedos de las lágrimas que había vertido ante Cortés. Los calpixques le amonestaron severamente por haber dado hospitalidad a los blancos barbudos, imponiéndole como castigo la entrega de veinte hombres y mujeres para sacrificar a Uitchilipochtli."⁵⁸

מובן שהחקלאים המעונים והנפחדים העדיפו את השוט הספרדי על העקרבים של הקאלפיקס. חוכרי־מסים אלה היו אחד הגורמים הראשיים בנפילת הממלכה האצטקית.

המוכסים או חוכרי המסים היו ידועים לשימצה גם אצל היוונים הרומאים, והם נזכרים לרעה בתלמוד ובברית החדשה. ביוונית נקרא חוכר־המסים telones. באתונה נהגו להחכיר את המסים במכירה פומבית לכל המרבה במחיר כפי שנהגו העות'מאנים או הממלוכים.⁵⁹ אצל פוליביוס, ההיסטוריון היווני בן המאה השנייה לפנה"ס, היה בכך משום גנות לרמות אדם למוכס והכינוי "מוכס גס־רוח" (telones banausos) היה כינוי־גנאי שגור בפי היוונים.⁶⁰ אצל הרומאים נקרא חוכר־המסים Publicanus. חוכרי־המסים הואשמו במעשי־זוועה בפרובינציות. מושלי הפרובינציות קצרה ידם למנוע התעללויות ומעשי־זוועה מצד חוכרי־המסים רבי־השפעה.⁶¹ בספר ה־Digesta יש פרק מיוחד העוסק בפובליקנים והוא ה־Titulus הרביעי מספר 39. הפרק עוסק באדיקט מיוחד שיצא כדי להגן על הנתינים מפני מעשי השוד והגזל של הפובליקנים ובני־בתם. וכך ספר הדיג'יסטה מגדיר את הפובליקני:⁶²

"PUBLICANI AUTM SUNT QUI PUBLICO FRUUNTUR : NAM INDE NOMEN HABENT, SIVE FISCO VECTIGAL PENDANT, VEL TRIBUTUM CONSEQUANTUR ; ET OMNES, QUI QUID A FISCO CONDUCCUNT RECTE APPELLANTUR PUBLICANI".

חוכרי־המסים פשטו בארץ־ישראל בתקופת התלמוד, וכאמור הם נזכרים לרעה בתלמוד ובברית החדשה. המקור היווני של הברית החדשה מכנה אותם telonai והם נזכרים בה כעשרים פעם. בדרך־כלל נזכרים הם בנשימה אחת עם פושעים ופרוצות.⁶³ התלמוד אף הוא מרבה להזכיר את אכזריותם של גובי־המס. בתלמוד הם נקראים מוכסים,⁶⁴ ושם הכינוי מוכס נרדף לגזלן: "אין פורטין לא מתיבת המוכס ולא מכיס של גבאין ואין נוטלין מהם צדקה".⁶⁵ הסיבה: "אין פורטין להחליף סלעים בפרוטות מיד מוכסין ליטול הפרוטות מתיבתן שנותנים בה מעות המכס והן מכיס של גבאי המכס שגובה כסף גולגולת וארנוא לפי שהם של גזל".⁶⁶ הגמרא משתמשת גם בכינוי "מוכס שאין לו קצבה"⁶⁷ הנוטל ככל הצפון.

מעניין לציין כי בדומה לאדיקט הרומאי הנזכר בדיגסטטה, הבא להגן על הנתנים לא רק מן המוכסים עצמם אלא מפני בני־משפחתם, כך גם התלמוד קובע כי כל בני המשפחה נחשבים מוכסים (גזלנים) אם יש במשפחה מוכס אחד.⁶⁸ חוכרי־המסים הראשיים היו רגילים להחכיר את המסים בחכירת־משנה. דוגמה של חוזה להחכרת מסים בין המוכס הראשי למוכס־המשנה מוצאים אנו בפאפירוס יווני ממחוז ארסינואי שבמצרים משנת 145 לספ"ג, בשנה השמינית למלכותו של הקיסר הרומי אנטונינוס־פיוס. לפי החוזה הנ"ל מינה אדם בשם סטוטאטיס בן 26, שזוהה לפי צלקת ברגלו השמאלית ושהיה מוכס⁶⁹ מטעם המדינה בכפר היראקליאה שבמחוז ארסינואי, אדם אחר, סאטורנילוס שמו, שזוהה לפי צלקת במצחו, לגבות בשבילו את מסי הכפר היראקליאה. סאטורנילוס התחייב לשלם לאוצר שלישי מכל מה שיגבה, וכן לנהל ספרים ולשאת בהוצאות הכתיבה והנייר.⁷⁰

כידוע, היו גם המולתזמים והמוחצלים של הממלכה העות'מאנית רגילים להחכיר את זכותם בהחכרת־משנה. כבר הזכרנו את השומרונים, שחכרו את גביית המסים ונזכרו לגנאי בפירמאן עות'מאני על שהתעללו בתושבי הכפרים. סעיף 80 לחוק הנוהל האזרחי העות'מאני מכליל, כידוע, בין החוזים שנהוג לעשותם בכתב את חוזה האלתזאם (חכירת המסים), שהיה מקובל מאד באימפריה.

רואים אנו כי גובי־המסים וחוכרי־המסים המיטו חורבן על ממלכות לא מעטות. אולי כדאי שעובדה זו גם תשמש חומר למחשבה לעומדים בראש מנגנון־המסים בימינו. אמנם כיום אין המסים יורדים לכיסיהם הפרטיים של החוכרים כפי שהיה נהוג פעם, אולם הלחץ של גובי־המס בעידן החדש אינו נופל ממה שהיה בממלכות בהן נהגו לחכור מסים. מצאנו כבר בחוק העות'מאני הד לעובדה שכפרים ואזורים שלמים היו נשארים נטושים ועזובים מפחד חוכרי־המסים, והנה בזמן המודרני מוצאים אנו לעתים שאנשים נמלטים מעבודה מחמת לחצם של מסים והיטלים.

ד. הערות השוואתיות על הפקדים צבאיים

לסיום, כמה הערות השוואתיות. כדאי להפנות את תשומת־הלב למוסד יווני קדום בשם Klérouchoi. כשהיו היוונים כובשים מושבה חדשה נהגו להפיל על אדמותיה גורל בין החיילים הכובשים וליצור מושבה של חיילים־איכרים. מוסד זה דומה קצת לחלוקת אדמות־המרעה שהיתה נהוגה בין הלוחמים התורכים הקדמונים. יש לציין כי לא תמיד היו החיילים שקיבלו חלק באדמות מעפדים את הקרקע. היו גם מקרים בהם מסרו החיילים הזוכים את חלקיהם לעיבוד לתושבי המקום וגבו מהם מס. כך מספר ההיסטוריון היווני תוקידידס על כיבוש לסבוס בידי האתונאים. את אדמת לסבוס חילקו האתונאים לשלושת־אלפים חלקות; שלש־מאות מהן הקדישו לאלים ואת העודף חילקו בין ה־Klérouchoi, שהיו חיילים־מתישבים. הלסבוסים עיבדו בעצמם את האדמה ושילמו את שכר הקרקע לאתונאים.⁷¹ גם הירודוטוס מספר על האתונאים שניצחו את הח'לקידיאים בקרב ושלחו 4000 חיילים להתישב על הקר־קעות של מגדלי הסוסים.⁷²

בפאפירוס מצרי מן התקופה ההלניסטית משנת 251 לפנה"ס מתוארת שיטת הקל־רוכיה במצרים. כותב מפקד צבאי אחד בשם פאניאס אל מפקד אחר שהיה תחת מרותו בשם אנטיפאטר, והוא מצווה עליו לדאוג לכך שתעובד האדמה שהוקצתה לפרשים בגורל. פאניאס מצווה על אנטיפאטר להביא לידי כך שכל צרכי הפרשים יסופקו מעיבוד הקרקעות הללו, וכי הפרשים יתיצבו לפני המלך כשהם רכובים על סוסים ומצוידים בכל הדרוש להם.⁷³ פאניאס גם מבטיח לאנטיפאטר העלאה־בדרגה אם ידאג לכך שהפרשים העומדים תחת פיקוחו ימלאו את חובתם ויעבדו את האדמה כיאות. להתישבות צבאית זו קורא פאניאס בפאפירוס הזה בשם Klérouchia.⁷⁴

צבאות החיילים־האיכרים שקיבלו את הקרקעות חלף שירות צבאי היו, כנראה, חזון נפוץ בעולם הקדמון. ידוע מתוך ההיסטוריה הישראלית כי כבר במאה ה־5 לפנה"ס היתה התישבות צבאית יהודית ב־יב (אלפנטינה) שבדרום מצרים. בתקופה הסאסאנית ניסו גם מלכי פרס לפתח צבא של חיילים־איכרים, דבר שאותו למדו גם הביזנטים.⁷⁵

"איראן לא היתה הארץ היחידה שסבלה מחוסר־איוון זה. בכל רהבי הקיסרות הרומאית, באיטליה, גאליה, מצרים וצפון־אפריקה קמו עתודי־חקלאות. כוסרו הראשון ביקש לבלום את כבורתם זו הגוברת של האצילים בריפירמות קיצוניות ובהקמת צבא של איכרים. צעדיהם של הסאסאנים השפיעו על רומא וחיקה אותם הקיסר היראקליוס, שהקים גם הוא מעמד של איכרים־חיילים, אבל הריפורמות שלו איחרו את המועד ולא יכלו כבר לעמוד בפרץ מול הסתערותו של האיוב הנכרי".

השיטה של חלוקת קרקעות חלף שירות צבאי, שפאמור נפוצה היתה כבר בעולם הקדמון, היתה נהוגה, כמובן, בימי־הביניים באירופה המערבית. השיטה הפיאודלית באירופה המערבית התבססה על הענקת אינטרסים במקרקעים תמורת נאמנות צבאית. למעשה, אין דמיון בין השיטות שהתפתחו באסיה המרכזית, במזרח התיכון, בהודו ובפרס בעקבות ההתפשטות התורכית והמונגולית לבין השיטות של המזרח

הקדום ואירופה המערבית בימי הביניים. באשך לשיטת החיילים עובדי-האדמה של המזרח הקדום, הרי עקרונותיה היו שונים ביסודם משיטת הסיפאהי או כל שיטה תורכית אחרת. התורכי המונגולי היו לחמים שבזו לעבודת-האדמה ולא היה להם כל יחס-כבוד אליה. הם העדיפו את הנודדים ממקום למקום, ומבחינתם היתה לחלוקת הקרקעות משמעות של חטיפת שלל בלבד.

אין גם להשוות את המשטר הקרקעי שיצרו הממלכות התורכר-מונגוליות למשטר הקרקע הפיאודלי שהתפתח באירופה המערבית. באירופה המערבית יצרו היחסים הפיאודליים קשר הדומה לנאמנות המשפחתית. יחסי-האמון ההדוקים בין הסיניור לוואסאל גררו אחריהם מאמצים מצד המחזיק בקרקע לשמרה, לעבדה ולטפחה. אצל הלורד או הברון במערב-אירופה היתה זו גאון להיות אדון של אחוזה פלוגנית, הוא דאג דאגה מרובה לטיפוחה ולרווחתם של מעבדיה. ההבדל הגדול בין השיטה הפיאודלית האירופית לשיטת ההפקדים המשטר הקרקעי שהתפתח במזרח התיכון כתוצאה מהשלטון התורכי מתואר יפה בספרה של דורין וורינו, *Land Reform and Development in the Middle East* : 76

"בארצות-אירופה היה הציר של החברה הפיאודלית זיהוי הזכויות הפרטיות על הקרקע והעבודה עם התפקיד הציבורי. מסירת קרקע בחכירה, תמורת שרות בצבא, העניקה ייחוס ופונקציה מדיניים; את הזכות להטיל מס, לעשות משפט, להוציא שירותי-עבודה או תשלומי-תוצרת מן הצמיתים. מבחינה מדינית היה זה מכשיר להאצלת שררה כשהיה השלטון המרכזי חלש — 'le désordre érigé en système'. מבחינה כלכלית היתה זו מסגרת להתפשטות. 'אין קרקע בלא אדון' היתה מדיניות-פיתוח כמו גם שיטה גילמנית של בטחון מדיני ומידרג חברתי. בחברות פיאודליות ותיקות מתקיימות העמדות החברתיות גם לאחר שהתפורר המשטר עצמו: תחושה של אחריות מדינית, או 'האצילות מחייבת', אצל האצולה, יוקרה הנקשרת לבעלות קרקעית והמריצים עזים, אצל האיכרים, לחסוך ולאגור כדי לרכוש קרקע.

בשהרון הפורה העמדות האלו נעדרות. ווילרוה הדגיש את הפאראדוקס, המעורר פלצות אצל איש-המערב, של 'אוכלוסיות האיכרים המשוללות אטאביזם איכרי, בעלי-קרקעות שאין להם רגש לקרקע גם לא יחס של כבוד אליה, חקלאים הבזים לעיבוד חקלאי, פועלים השונאים את המחרשה וכפריים ההופכים עורף לכפר כדי לשמור אמונים לשבט'. בשביל בעלי-הקרקע האדמה היא אמצעי נוח להחזיק בעושר; בשביל הפללאח היא אמצעי עלוב של קיום. אף כי יש פטריוטיות עירונית חזקה, אין אצל בעלי-קרקעות יחס של זיקה לאיזה מקום כפרי, ואין תחושה של התחייבות מדינית או אחריות חברתית הקשורה לבעלות הקרקעית, אלא במידה שזוררים עדיין קשרי-נאמנות שבטיים. 'אין אצולה קרקעית באסלאם, אין אדון דה-...', אומר ווילרוה. הוא סבור כי מחמת היעדר 'חוש לקרקע' הציביליזציה הערבית היא יוצאת-מגדר-הרגיל, ואולי יחידה-במינה, לפי שהיא ציביליזציה שאין לה בסיס בקרקע. גם חוקרים אחרים מקבלים אותה השקפה. עיירוט מצטט מאצל אבן-ח'לדון מימרה של מוחמד. שלעולם אין המחרישה נכנסת לבית בלי להביא עמה השפלה".

לעומת תיאור השיטה הפיאודלית האירופית כפי שתוארה למעלה, כדאי להביא את תיאורה של שיטת הסיפאהי בקיסרות העות'מאנית מספרו של דייויסון, *Reform in the Ottoman Empire* :

"בצורה דימה לזו נסתאבה השיטה להעמדת סיפאהים מאחזות-חכירה צבאיות, והיו לכך

תוצאות רציניות לא רק לגבי הכוח הצבאי העות'מאני אלא גם לגבי כל המשטר של החוקת הקרקעות ולגבי האיכרות שביסודו של המשטר. הרבה מאחוזות־החכירה לא הוקצו לאנשי־מלחמה אלא למי שמצא חן וחסד בעיני השולטנות, בכלל זה נשי הרמון ופקידים של המנגנון. שאחדים מהם הגיעו לכמה וכמה אחוזות ונהנו מן ההכנסות אך לא העמידו היילים מתוכם. "אחוזות־חרב" הפכו להיות "דמי־נעליים" בשביל נשי הארמון. אף כי מצד החוק עדיין היו אחוזות מעין אלו בבעלות המדינה, הרי יותר ויותר נהגו בהן כאילו היו רכוש פרטי לכל דבר. בתוך כך החלו גם המדינה וגם מחזיקי האחוזות להשתמש בשיטה של החכרת מסים. שלפיה הויכיון לגבות מסים באיזור נתון נמכר לכל המרבה במחיר. המוכס היה יורד או לחיי האיכרים כדי להשיב לו את מחיר קנייתו ולהפיק ריוח מעל לסכום המגיע למדינה בצורת מסים. בהרבה מקומות קמה אצולה קרקעית של אצאן, או נכבדים. נכבדים אלה, לבד מזה שהבטיחו לעצמם קנין־קבע כמעט של קרקעות, גם ריכזו בידיהם מידה ניכרת של סמכות מדינית מקומית. היו מהם שהתחזקו עד כדי כך שהתגרו בשלטון המרכזי.⁷⁶

הפיאודליות של מערב־אירופה התבססה על העקרון של יחסי הוואסאליות (Vassa-litas), שהיו יחסים הדוקים המושתתים על גורמות משפטיות בין הסיניור למעבדי־הקרקעות.⁷⁷ הסיניור מערב־האירופי היה בעל כוח שיפוטי ופוליטי (Immunitas) באחוזתו והוא דאג לשמרה. אצל התורכים, לעומת זאת, התבססה השיטה בתחילה, כאמור, על חלוקת מרחבי־מדינה, שהוחלפו במהירות לאחר שנוצלו עד־תום. עם הכיבושים הגדולים של המונגולים והתורכים חולקו בין הלוחמים אדמות מעובדות ומתורבתות לרוב, אולם היחס של הלוחם התורכי בעל הטבע הנוודי אל הקרקע לא השתנה. ההפקד היה מכשיר לניצולם של מחזיקי אדמות־ההפקד ולא עוד. שרשיו של חוק־הקרקעות העות'מאני נעוצים אפוא במשטר הקרקעי של התורכים המונגולים הלוחמים כפי שתואר למעלה. זהו משטר־הקרקעות שהתפתח עצמאית מן המוסדות המשפטיים והחברתיים של שבטי לוחמים ונוודים תורכיים, ולא השפיע מן השיטה הפיאודלית מערב־האירופית אף לא מן המשפט המוסלמי.⁷⁸

חוק־הקרקעות העות'מאני מ־1858, שחוקק בתקופת התנוימאת או הריפורמה בממלכה העות'מאנית, ניסה לשנות את המשטר הקרקעי, אולם כפי שהראינו למעלה מהדהדים מסעיפיו ומלשונו ללא הרף המוסדות החוקים התורכיים הישנים, כל־כך הם ספוגים בו עד שלפעמים נדמה לראות בו כעין קובץ של אותם מנהגים ודינים קדומים כפי שהתפתחו במשך הדורות בממלכה העות'מאנית.⁸⁰

הערות

¹ Kissling, Das Osmanische Reich bis 1774 (Geschichte der Islamischen Laender), Brill, 1 Leiden—Koeln, S. 3—4.

² אבן־בטוטה, "תוחפת אל־נט'אר פי ע'ראיב אל־אמצאר וענ'איב אל־אסראר", חלק שני, ע' 381.

³ אבן־בטוטה, חלק שני, עמ' 322—321.

⁴ אבן־בטוטה, חלק שני, עמ' 302—298.

Lemerle, *l'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident*, Paris 1957, p. 36. *
 Belin, *Du régime des fiefs militaires dans l'Islamisme*, Journal Asiatique, 1870, tome 15, *
 p. 225. בקשר להתפתחות שיטת ההפקדים הצבאיים בזמן אורח'אן, ר' דברי קיסלינג במאמרו

"ההיסטוריה של הממלכה העות'מאנית", ע' 8:

"גם נתונים על התנאים של חיל-השכירים, שעליו נבנתה ממלכת העות'מאנים המאוחרת יותר, הסתמנו כבר בימי שלטונו של אורח'אן. קרקעות שנכבשו זה-מקרוב נמסרו לעיבוד ללוחמים הראויים לכך, שכנגד זאת חויבו להעמיד לרשותו של השליט מספר מסוים של פרשים במקרה מלחמה. לפי הגודל מבדילים היו אחוזות קטנות וגדולות, ולימים אפילו זעירות (טימאר, זיעאמת, ח'אץ").

⁷ באשר להפקדים הממלוכיים, ר' Becker, *Zur Kulturgeschichte Nordsyriens in Zeitalter der Mamluken, Der Islam*, 1910, Bd. 1, p. 97.

⁸ Martin, *Documents from Islamic Chanceries*, Oxford, p. 189. מעניין הכינוי שניתן לזוכה בקרקע, הנקרא בפרסית "אפאדת פאנאח" — "מקלט האושר".

⁹ ר' סעיפים 6 ו-103 עד 105 לחוק-הקרקות העות'מאני בדבר קרקעות "מוואח".
¹⁰ דברי עמאד אד-דין אל-אצפהאני מובאים בספרו "תאריך דולת אל-סלג'יק" (ההיסטוריה של הממלכה הסלג'יקית), שעובד מחדש על-ידי ההיסטוריון הפרסי קוואם אל-דין אל-בונדארי אל-אצפהאני, שכתב בשנת 1226 את עיבוד ספרו של עמאד אד-דין. שם ספרו של אל-בונדארי הוא "זובדת אל-נצרה ונוח'בת אל-עוצרה", שפירושו "השמנת שבנצחונות והמובחרות שבחקופות".
 Becker, *Steuerpacht und Lehnswesen, eine historische Studie über die Entstehung des Islamischen Lehnswesens, Der Islam*, 1914, Bd. 5, S. 89.

¹¹ Becker, op. cit., S. 89; Belfin, op. cit., p. 216.

¹² הד, פירמאנים, ע' 66.

¹³ האקצ'יה הייתה יחידת-הכסף העות'מאנית שערכה השתנה לפי הזמן ולפי מחוץ הממלכה.
 Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Berlin 1834, Bd. 2, בספרו S. 341 מעריך את האקצ'יה כרבע פראנק צרפתי באותה תקופה. באשר לשער-החליפים של האקצ'יה בארץ-ישראל ביחס לפלורין-הזהב ולגרוש, ר' הפירמאנים משנת 1574 ו-1588 בספרו של הד, עמ' 121—120.

¹⁴ ראה הד, פירמאנים, ע' 66, הערה 10. ור' בן-צבי, ארץ-ישראל וישובה בימי השלטון העות'מאני, מוסד ביאליק, 1963, ע' 101.

¹⁵ האלאיבג היה השני בדרגה לאחר הסנג'אקבג והיה בעל ההפקד הגבוה ביותר בדרגה בין בעלי ההפקדים בסנג'אק פלוני.

¹⁶ הד, פירמאנים, ע' 70.

¹⁷ הד, פירמאנים, ע' 74.

¹⁸ הד, פירמאנים, ע' 75, הערה 3.

¹⁹ הד, פירמאנים, ע' 75, הערה 5.

²⁰ הד, פירמאנים, ע' 76, הערה 6.

²¹ הד, פירמאנים, ע' 75.

²² הד, פירמאנים, ע' 76.

Bernard Lewis, *Notes and Documents from Turkish Archives*, Jerusalem, 1952, *
 pp. 15—20.

²⁴ ר' בן-צבי בספרו על ארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, ע' 102.
 Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517—1798*, Princeton University Press, 1962, p. 39. (ספר זה ייקרא להבא (Shaw, Ottoman Egypt

²⁶ ר' עשרת הכרכים שיצאו באיסטנבול בין השנים 1938—1898. החלק העשירי (יצא ב־1938) מתאר את מצרים, ואילו התשיעי (יצא ב־1935) מתאר את סוריה ובתוכה את ארץ־ישראל.

²⁷ אווליה צ'לבי, כרך תשיעי, ע' 449 וגו', וכן ע' 512.

²⁸ Sipahilar pul pul yanan elbiselerile yol achmagha ughashiyorlardi ("הסיפאהים בעלי הלבוש הנוצץ מקיטוטי כסף עמלו לפנות את הדרך"). Suzan Sözen, Batmayan güneş, Istanbul, 1963, p. 364.

²⁹ "העתק ממתנה זו יופקד ויירשם ברישומים הנצחיים על־מנת להגן עליה מהשחתה, וזוף או שינוי". (ר' נוסח הפירמאן אצל מרטין, ע' 189).

³⁰ מקור המלה tapu אינו ברור; כבר בתורכיה הקלאסית קיימת היתה צורת־היסוד של הפועל tapin או tapun — שפירושו להרכין ראש לפני מישהו או לחלוק לו כבוד (ראה Gabain, S. 338). לכן אפשר שמקור המלה הוא תורכי ופירושו הכסף ששילם האיכר המחזיק בקרקע לאדונו כמחווה של הודאה באדנותו ובעלותו על הלז על הקרקע. מצד שני, קיימת בפרסית המלה המתחילה באיות הערבי של הפרסית בת"ו, כלומר תאפו, בניגוד לתאפו, המתחילה באיות התורכ־העות'מאני בטי"ת. פירוש המלה הפרסית—כלי עשוי אדמה (ראה שטיינגס, ע' 272). נראה שבפרסית ציינה מלה זו את הקרקע או האדמה, ואולי מכאן השימוש במלה תאפו אצל העות'מאנים.

³¹ Karakuch, Sarkiz, Arazi Kanuni, Istanbul (1340—42), p. 179.

³² ר' סעיפים 3 ו־129 בחוק־הקרקעות העות'מאני. וכן סעיף 11 לחוק הטאפו (טאפו־נוזאמ־נאמסי) 1275 (1858), הפוטר מתשלום טאפו־פתל את המחזיקים בקרקעות מכוח שטרי־קנין שנתנו הסיפאהים או המולתומים או המחצלים. ראה גם סעיפים 9 ו־10 מן ההוראות בענין שטרי טאפו 1276 (1858); סעיפים 9 ו־10, העוסקים אף הם בערכם של שטרי־קנין שהוענקו על־ידי בעלי ההפקדים ומסתמכים על סעיף 11 לחוק הטאפו הנ"ל. וראה הנוסח התורכי של החוקים הללו בספרו של רפעתלו נקולא אפנדי נקאש (ביירות, 1813, בהוצאת הנויריים היישוביים).

³³ Shaw, Ottoman Egypt, pp. 27—28.

³⁴ D. Ayalon, The System of Payment in Mamluk Military Society, Leiden—Briel, p. 42.

³⁵ Shaw, Ottoman Egypt, pp. 16—19.

³⁶ אבן־איאס, "בדאיע אל־זהור פי וקאיע אל־דהור", הוצאת פאול קאלה, ביבליותקה אסלא־מיקה, לייפציג ואיסטנבול, 1932, כרך ה, ע' 258.

³⁷ Shaw, Ottoman Egypt, pp. 18—19.

³⁸ Shaw, Ottoman Egypt, p. 19.

³⁹ "יש לרשום צו זה במשרד הפיקוח (דיוואן אל־נט'ר) המיוחד המצרי, הפורח בעורת האל". ר' נוסח הצו המלכותי במאמרו של Stern, Two Ayyubid Decrees from Sinai, documents from Islamic Chanceries, Oxford, p. 29.

⁴⁰ "אות'בת פי דיוואן אל־נט'ר". ראה נוסח הצו המלכותי בספרו של Hans Ernst, Die Mamlukischen Sultanurkunden des Sinai-Klosters. הספר הנ"ל מכיל עוד הרבה דוגמות דומות.

⁴¹ צ'לבי, "סיאהת תאריח'י", כרך 10, ע' 138.

⁴² Shaw, Ottoman Egypt, p. 33.

⁴³ ibid, p. 34.

⁴⁴ אווליה צ'לבי מתאר מכירה פומבית של זכות אלתזאם בכרך העשירי של ספרו, ע' 134.

⁴⁵ דעיבס אלמור, "אחפאם אל־אראדי", עמ' 13—14.

⁴⁶ הד, פירמאנים, ע' 122.

⁴⁷ ראה בקשר לכך דברי ספרו של הנוסע האנגלי, Sandys Travels, London, 1670, p. 49.

וכן גם A Waqf document from Sinai, שהוציא המלומד הפיני Aapeli Saarisalo, הלסינקי, 1933. שם מסופר על רכישת קרקעות בשנת 1064 למנין ההיג'רה (1654 לספה"ג) בהרסיני, והעיסקה ביצעה בבית-הדין השרעי.

⁴⁸ ר' ספר המסעות של סנדיס, שם, ע' 40; וכן ספרו של בן-צבי, ע' 20.
⁴⁹ הד, פירמאנים, ע' 172.

⁵⁰ Padel et Stieg, Législation foncière ottomane, Paris, 1904, pp. 329—332.
⁵¹ Ghirshman, Iran, Pelican Books, p. 344.

⁵² גירשמן, שם, ע' 345.

⁵³ דעה זו הביעו חכמי הודו בימי קאוטאליה, ראש וזיריו של המלך צ'אנדראגופטה, לערך מאה ג' לפנה"ס. קאוטאליה, שכתב חיבור במדע-המדינה, שלל את דעתם של חכמי דורו. ראה ספרו של Friedrich Wilhelm, Politische Polemiken im Staatsbuch des Kautalya, Harrassowitz Verlag, 1960, S. 114. בדברי פרשנותו אומר פרידריך וילהלם (ע' 144):

"אולם לא כך מוצגת השאלה ב-43, בו קובעים החכמים כי צרת הצבא שלך קשה מצרתו של צבא זר, שהרי צבאך שלך יורד לחיך בעריצות ובמסים כבדים-מנשוא. אשר לבני-נאנדה, ידוע כי החזיקו בצבא גדול. כדי לצבור את אוצרותיו ולהחזיק בפוח העצום, הוצרך המלך להטיל מסים כבדים".

⁵⁴ פרידריך וילהלם, משנתו של קאוטאליה, ע' 113. קאוטאליה עצמו שלל דעה זו.

⁵⁵ תרגום מתוך Shatapatha Brahmana 1, 3, 2, 15. ראה גם Rau, Staat und Gesellschaft im alten Indien, Harrassowitz Verlag, 1957, 40, 2, b.

⁵⁶ המלה זמינדאר עברה מפרסית ללשון אורדו; ראה Chapman, Urdu Military Texts, Crosby Lockwood and Son, London, 1910, p. 40. השימוש בכוני הפרסי זמינדאר היה נהוג גם בממלכה העות'מאנית. שם כינו את המס ששילם המחזיק בקרקע לזמינדאר בשם איג'ארה זמין—כלומר, דמי שימוש תמורת הרשות שהעניק הזמינדאר להשתמש באדמה. בסעיפים 32 ו-82 של חוק-הקרקעות העות'מאני מוצאים אנו את המושג איג'ארה זמין או איג'ארת מקטועה (סעיף 82), שהוא המס השנתי שהוטל על בוני בנין על אדמת מירי. המס הנ"ל בא על מקום המעשר שהיה משתלם מן היבול אילו היתה אותה קרקע-מירי מעובדת. "זמין" בפרסית— "אדמה".

⁵⁷ Salvador de Madariaga, Hernán Cortés, Editorial Sudamericana, Buenos Aires, quinta edition, pp. 188, 191.

⁵⁸ Salvador de Madariaga, כנ"ל, ע' 193, ותירגומו: "בעוד הקפיטן [הכוונה לקורטס] ומרעיו הוגים במצב, ראו את חמשת גובי-המס [קאלפיח'קס] עוברים בשורה לעיניהם, מלאי גאווה וחסך בגלותם אדישות כלפי הזרים, עוטים מעילי-רקמה מפוארים ואבנטים רוקמים. שערם נצץ והיה קשור בציצית כלפי-מעלה. ריח-שושנים נדף מהם ונעריהם השיבו עליהם רוח במניפות-נוצה. כל אחד מהם החזיק מטה בידו והיה מוקף בני-לווייה לרוב. בהתנשאות אי-יָקֶץ פנו גובי-המס למשפנם והתענגו על המשתה שערכו להם הטוטונקים הנפחדים. לאחר-מכן קראו אליהם את הקציק [ראש העדה] גורדו, שעניו עורן זולגות דמעות ששפך קודם-לכן לפני קורטס. גובי-המס התרו בו קשות בשל הכנסת-האורחים שגילה כלפי הלבנים מגודלי-הזקנים. כעונש על כך הטילו עליו למסור ליריהם עשרים גברים ונשים להעלותם קרבן לאל אויצי-לי-פוצ'טלי".

⁵⁹ ראה הערך telonai ב-Dictionary of Classical Antiquities, Oskar Seyffert, Meridian Library.

⁶⁰ פוליביוס, היסטוריה, ספר 12, 13.9.

⁶¹ ראה Seyffert ערך publicani.

⁶² ותרגומו: "הפובליקני הם אלה הנהגים מן הציבור, ומכאן שמם; הם מוסרים לאוצר

את ה- *vactigil* (בעד השימוש במקרקעי המדינה) וגובים את ההיטלים. כל אלה החוכרים מאוצר המדינה נקראם פובליקני". *Digesta, Liber 30, tit. 4, 1*. הדברים מובאים בדיג'סטא מתוך חיבורו של היווריסטן אולפיאנוס, ספר 55.

⁶³ ר' מתי יא, 19, וכן כא 32—31; מרקוס ב, 16—15; לוקאס ה, 30 וכן ז, 34, יח, 10.

⁶⁴ השם הארמיי-הסורי מוכסא מופיע במקום *telones* בגירסה הסורית של הברית החדשה.

⁶⁵ בבלי, בבא קמא, קיג, עמ' א (משנה).

⁶⁶ דברי רש"י, בבא קמא קיג, עמ' א.

⁶⁷ בבא קמא קיג, עמ' א.

⁶⁸ שבועות לט, א.

⁶⁹ בפאפירוס הנ"ל נקרא המוכס ביוונית גבאי-כספים, *práktor argyrikon*, ראה, *Select Papyri*,

Loeb Classical Library, vol. 2, p. 436.

⁷⁰ ראה הוצאת לב, כנ"ל, חלק ב, ע' 435.

⁷¹ תוקידידס, ההיסטוריה, ספר שלישי, פרק נ: *ἐπι δε τοῦς ἀλλοῦς σφον αὐτόν κληρούχους*

τοῦς laxóntas apépemsan... ותרגומו: "אל החלקות הנתרות שלחו האתונאים חיילים

מתישבים משלהם שזכו בחלקות בגורל"...

⁷² *...nikesantes dé kaí toútous tetrakischílious κληρούχους ἐπι τον ἰπποβοτόεον τεῖ*

chorei leípousi... ותרגומו: "הם ניצחו והניחו על אדמתם של מגדלי-הסוסים ארבעת-אלפים

חיילים מתישבים..." הירוודוטוס, ספר חמישי, פרק עז.

⁷³ *Katabalainei prós tón basiléa éfippoí kaí tois allois angkafois kateskeuasmenoi*

"סלקט פאפירי", כרך ב, ע' 558.

⁷⁴ "סלקט פאפירי", שם, שם.

⁷⁵ גירשמן, איראן, ע' 344. על המצב בממלכה הביזנטית כותב ראנסימן בספרו *Byzantine*

Civilisation, Methuen, 1961, p. 207

"כפרים נכנעים היו שכחים יותר בימיהם של בעלי-הקרקעות הגדולים של ראשית הקיסרות;

אבל באנדרלמוסיה של שלהי המאה הששית וראשית המאה השביעית אורגנה החברה הכפרית

מחדש וקהילות חפשיות נעשו הכלל. במיוחד היתה המדינה נוהגת לשלם לחיילים במתנות-

קרקע, שהחזקתן מותנית בשירות צבאי, וכך נוצר מעמד של אנשי-צבא בעלי משקים זעירים

המורשים את נחלתם".

⁷⁶ Doreen Warriner, *Land Reform etc.*, Oxford, 1962, pp. 60—61

⁷⁷ Roderic Davison, *Reform in the ottoman Empire, 1856—1876*, Princeton, 1963, p. 170

⁷⁸ על השיטה הפיאודלית של מערב-אירופה כפי שהתפתחה גם בממלכה הביזנטית ראה דברי

ארנסט בארקר, בספרו *Social and Political Thought in Bizantium*, Oxford, 1957, pp. 5—6

⁷⁹ באשר לחוסר-השפעתו של המשפט המוסלמי, ראה דברי המורחן ההולנדי הדגול סנוק

הורח'רונה, *Le Droit Musulman*, Leiden, 1957, pp. 246—247, 262. יוצא מדבריו כי המשפט

המוסלמי היה למעשה אות מתה אצל השליטים המוסלמים וכי בעצם שררו המנהגים הישנים

ורצונם של השליטים.

⁸⁰ ראה דברי דיייוסון בחיבורו הנ"ל, "הריפורמה בממלכה העות'מאנית", לענין חוק-הקרקעות

העות'מאני:

"לא כך היה הדבר לגבי קודקס החוק הקרקעי, שאף הוא תוקן ב-1858. אותה ועדה ששקדה

על החוק הפלילי שקדה גם על הקודקס הזה, אבל כאן לא היתה אמורה להנהיג עקרונות

מערביים. תחת זאת היתה המטרה לסווג ולווסת את הצורות המקובלות של החוקה הקרקעית

(בעיקר באשר לאדמות המדינה) שהתפתחו מתוך מנהגיהם של השולטנים העות'מאניים

מראשית הימים, לאסוף ולכנס סעיפי 'קאנונים' פזורים, ולהתאים להווה כללים ומונחים

שנתישנו מאז שקעה שמשו של משטר האחוזות הפיאודליות".